

İSKOÇ AYDINLANMASININ TEMEL DEĞERLERİ VE İSKOÇ DÜŞÜNÜRLER HAKKINDA GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Sefa BAYGÜL¹

ÖZ

Aydınlanmanın Avrupa'yı sarmasıyla beraber İskoçya'da bu duruma duyarsız kalmamış ve bu serüvene katılmıştır. İngilizlerin kendilerine özgü aydınlanma düşüncesi İskoç Aydınlanması sürecinde etkisini göstermiş olmakla birlikte farklı bir perspektifte eklenerek kendisini göstermiştir. O Dönemde, İskoçya'da meydana gelen durumlar, ekonomik, dini ve sosyo-kültürel etkilerle açıklanmaktadır. Çalışmamız kapsamında ilk bölümde olarak olayların altyapısını oluşturan Aydınlanma düşüncesini inceledik, daha sonra İskoçya'da meydana gelen durumları ele aldık. İkinci bölümde ise İskoç Aydınlanması ve temel değerleri üzerinden değerlendirmeler yaptık ve bazı tespitlere ulaştık. Dini temelde, meydana gelen Katolik düşüncenin tepkisiyle ortaya çıkan Protestanlık ve buna bağlı İskoçya'da gelişen Presbiteryenizm temelinde dini öğretilerle İskoç felsefesinin yapı taşları olayların temelini oluşturmaktadır. İskoç Aydınlanmasının temel değerleri olan din, gelenek, görenek, duygu, düşünce vb. durumlar akıl ile birleştiğinde doğru yolda ilerlemeyi sağlamaktadır. Daha sonra düşünürler üzerinden baktığımızda; İskoçya'nın yetiştirdiği en bilindik isimlerden olan Hutcheson'dan ahlâk temelli öğreti anlatılmaktadır. Sonrasında, Hume'un temeli niteliği olan Hutcheson'un düşünceleri esas alınarak benzer düşünceleri ve eleştirileri aktarılmıştır. Son olarak ise Smith'in Hutcheson ve Hume'a dayanarak geliştirdiği teoriler ve felsefi kimliği anlatılarak, İskoç aydınlanması sonuç bölümünde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İskoç Aydınlanması, Ahlâk, Hutcheson, Hume, Smith.

A GENERAL EVALUATION ABOUT SCOTTISH ENLIGHTENMENT'S BASIC VALUES AND SCOTTISH THINKERS

ABSTRACT

As the Enlightenment engulfed Europe, Scotland was not insensitive to this situation and participated in this adventure. Although the English idea of Enlightenment itself had its effect in the process of the Scottish Enlightenment, it has shown itself by adding a different perspective. The circumstances that occurred in Scotland during that period are explained by economic, religious and socio-cultural influences. In the first part of our study, we examined the thought of Enlightenment, which formed the basis of events, and then we dealt with the situations that occurred in Scotland. In the second part, we made assessments of the Scottish Enlightenment and its core values and reached some determinations. On a religious basis, the building blocks of Scottish philosophy form the basis of events, with religious teachings on the basis of Protestantism and Presbyterianism developing in Scotland. The core values of the Scottish Enlightenment are religion, tradition, custom, emotion, thought, etc. situations, coupled with reason, lead to the right path. Looking through the thinkers later; Hutcheson, one of the most familiar names raised in Scotland, describes the moral-based doctrine. In the aftermath, similar thoughts and criticisms were conveyed based on the thoughts of Hutcheson, which was the basis of Hume's nature. Finally, the theories and philosophical identity that Smith developed based on Hutcheson and Hume are explained and evaluated in the concluding chapter of the Scottish Enlightenment.

Key Words: Scottish Enlightenment, Morality, Hutcheson, Hume, Smith.

¹ Yüksek Lisans, Hitit Üniversitesi.

DOI Numarası: <https://doi.org/10.37991/sosdus.710472>

Giriş

Aydınlanma çağı hem siyasi hem iktisadi boyutu ile 17. Yüzyıldan 19. Yüzyıla değin etkisini göstermiş şahsına münhasır bir dönemdir. O dönemde Avrupa'yı ve Amerika'yı kapsayan bir etkiye sahiptir(Köktaş, 2016:537). Yaşanılan tüm bu gelişmeler dönemin coğrafyaları ve aydınları tarafından gerek sosyo-ekonomik gerekse jeopolitik konumları itibari ile farklılık göstermiştir. İskoçya'da meydana gelen aydınlanma serüveni ise Fransız Aydınlanması gibi akılcı bağlamda gelişmemiş aksine vicdani denilebilecek din, gelenek, duygu, deneyim, yardımseverlik gibi durumlar temelinde İngiliz Aydınlanmasının değerlerini de alarak gelişmiştir. O dönemde İskoçya'da eğitim alanında önemli gelişmeler meydana gelmiş ve Hutcheson, Hume ve Smith gibi aydınların başını çektiği İskoç Aydınlanması üniversiteler, kiliseler ve hukuksal alanlarda meydana gelen ahlaki, felsefi ekonomist ve tarihsel yaklaşımlarla şekillenmiştir. Bu bağlamda çalışmamızın odak noktasına İskoçya üzerinde filizlenen Aydınlanma konusunu alıp, bu süreç içerisinde somut gerçekliklere ek olarak soyut olan konular üzerinden değerlendirmeler yapılacaktır.

Çalışmamızın en temel amacı ve problemi Fransız Aydınlanmasında kabul edilen salt akıl problemine alternatif olarak İskoçların akla, ek olarak ön gördükleri değerleri ön plana almak şeklindedir. İzleyeceğimiz yöntemler, dönemin temel değerleri ve alt yapısını inceleyip daha sonra konunun özüne odaklanmak olacaktır. Bu çalışmada toplamda dört başlıktan oluşmaktadır. İlk bölümde Aydınlanma sürecinden bahsedilecektir. İkinci bölümde İskoç Aydınlanması'nı daha iyi kavramak için Fransız Aydınlanması konu edinmiştir. Üçüncü bölümde ise İskoç Aydınlanması ve tarihsel sürecinden, İskoçya'nın genel durumu ve aydınlanma zemininden, daha sonra dini alanda gelişen olaylar İskoç Kilisesi merkezinde aktarılmaya çalışılmıştır. Son bölümde ise İskoç Aydınlanması denildiği zaman akla gelen Hutcheson, Hume ve Smith özelinde düşünceleri aktarılmaya çalışılarak konu sonuç bölümünde tamamlanacaktır.

1.Aydınlanma

Aydınlanma, 18. Yüzyılda etkisini Avrupa merkezli olarak Amerika'da da gösteren bir süreçtir. İngiliz Aydınlanması ile başlayan bu süreç zirvesini Fransız Aydınlanması ile gerçekleştirmiştir. Aydınlanma düşüncesinin asıl amacı insanlar üzerinde etkisini gösteren hurafe, aşırı bağlanma gibi durumlara karşı akıl ile çözümler üreterek insanları yanlış ve doğru üzerindeki ayrımı daha net yapmalarını sağlamaktır. Böylelikle akıllı, her alanda kullanarak somut olarak sonuçlara ulaşılması bir gerekliliktir. Aklın bu denli ön planda tutulduğu bu döneme *Akıl Çağı*'da denilmektedir. Akıllı ön plana alan süreçte her konuya eleştirel bakan düşünürler arasında da birçok yönden farklılıklar mevcuttur. Bu süreçte yakalanan en temel kazanımlar entelektüel aklın toplumsal ve insana yönelik olaylara karşı duyarlılığı artarak metafiziksel durumlara karşı inançların zayıflatılmasıdır. Aydınlanma iki damardan ilerlemiştir. İlki Cassirer'in ön ayak olduğu deneyimlerin olmadığı ve modernliğin temeli olan idealar düşüncesi olmuştur. İkinci mesele Fransız Devrimi sonrasında meydana gelen totaliter düşünce temelinde gelişmiştir. Aydınlanma düşüncesi, doğrudan ve dolaylı olarak modern toplumun şekillenmesinde şüphesiz katkı sağlamıştır. Çağdaş düşüncenin gelişmesinde ve insanların körü körüne bir şeylere bağlanması önünde set kurmuş yegâne düşünceler çemberini ifade etmektedir(Çiğdem, 2001: 11-14). Aydınlanma ilk olarak Almanya'da sistemli bir biçimde incelenmiş ve inceleme görevi Kant'a düşmüştür. Kant'a göre Aydınlanmaya gerek duyulmasının sebebi insanların kendi suçları neticesinde sürüklendikleri ergin olmayışlarına karşı gelmektedir. Erginliğe kavuşmanın temel prensibinin insanların hiçbir yol gösterici insana başvurmadan kendi akılları ile sorunlara çözüm üretmesi, bu sorunu ortadan kaldıracaktır.

Konuyu açacak olursak insanlar kolay ve sorgulamasız yaşama o kadar alışmıştır ki bu durumdan vazgeçmeleri çok zor olacaktır. Böylelikle ergin olmayan insanları yönetmek ve yönlendirmek oldukça basittir. Çünkü kendi ayakları üzerinde duramayan insanlar başkalarının yardımlarına muhtaç kalmaları kaçınılmazdır. Fakat ne zaman insan yürümeyi düşse kalka öğrenirse erginliğe ulaşmış demektir. Ergin olan insan kimsenin boyunduruğuna girmeden özgür olarak iradesini ortaya koyar ve kendi fikir dünyasını şekillendirir (Kant, 2014:36-40). Genel anlamda Kant'ın üzerinde durduğu aydınlanma düşüncesi bu perspektifte olmuştur.

Aydınlanmanın genel karakteri ve eleştirilen tarafında ise geçmişin izlerini tamamen yok edip düzeni baştan yaratma fikri olması ve Fransız İhtilaline sonucunda yaşanan olumsuz durumlarında olması nedeniyle sonuçları itibariyle oldukça pek makul olmadığı da söylenebilir. Diğer bir özellik olarak ise akılcılık ve aklın toplumsal alanda kullanımı oldukça önemlidir. Çünkü Aydınlanma felsefesinde temel gaye hümanizm ve mutlak akıl üzerine şekillenmiştir. Bu nedenle din ve dışarıdan yardım alma fikri tamamen rafa kalkarak yola devam edilmesi gerekmektedir. Nitekim bahsettiğimiz aklın dışında kalan durumları soyutlamak ve mutlak akıl ile sorunları ortadan kaldırmak insanlara sorgulama ve içerisinde buldukları durumlara karşı baş edebilme kabiliyeti kazandırmaktadır. Aydınlanma sürecinde özel akıl ve kamusal akıl diye bir ayrıma gidilmiş ve sürecin işleyişi bu ayrıma göre yapılmıştır. Özel akılda kişilerin hiçbir etki altında kalmadan hür bir şekilde hareket etmeleri varken kamusal akılda Aydınlanma sürecinin tohumlarını serpen olaylar yatmaktadır. Kamusal alanlar olan kahvehaneler, localar ve tüm tartışma alanları filozofların fikirlerini halka aktararak halkı uyanışa geçirdikleri alanlardır. Aydınlanmanın önemli boyutları ise bilimcilik, ilerlemecilik ve liberalizm şeklindedir. Bilimcilik mevzusu zaten Aydınlanmayı ileriye taşıyan filozofların ilgilendikleri önemli bir husus olmuş birçok Aydınlanma düşünürü matematik, fizik vb. bilimlerle ilgilenmiş ve sürece bilimsellik katmışlardır. İlerlemecilik konusunda bilginin gücünü kullanarak doğaya hâkim olma arzusu yatmaktadır. İlerleme fikri karşı karşıya kalınan durumlarda son derece hatasız karar almada önemli bir kıstas olmuştur. Liberalizm temel olarak insanların bireysel olarak mutluluğa ulaşmasında önemli tezler ileri sürmüştür. Locke'un üzerinde durduğu üç önemli nokta olan hayat, özgürlük ve mülkiyetin, insanların her ne kadar kamusal alanda faaliyetlerine karşı bir durum olsa bile içlerinde olan duygular olmuş ve mutluluğu aramışlardır (Cevizci, 2009: 11-39). Genel anlamda Aydınlanma felsefesini özetleyecek olursak; Aydınlanma ile filozofların temel uğraşı insanların akıl yolu ile batıldan uzaklaşması ve doğruyu yanlış ayırt etmeden salt aklın ön planda tutulması şeklindedir. Aydınlanma süreci daha sonra çalışmamız kapsamında da ele aldığımız iki ana kol üzerinden ilerlemiştir. Bu kollar Aydınlanmanın temel değerlerine sadık kalan salt akli ön plana çıkaran Fransız Aydınlanması ve salt aklın tek başına yeterli olmadığını duyu, duygu, gelenek ve hissiyatında akla ek olarak ele alınmasını gerektiğini savunan İskoç Aydınlanması şeklinde incelenmiştir.

2.Fransız Aydınlanması

Aydınlanma süreci Kıta Avrupası'nda ve Britanya adasında ülkeden ülkeye ve kültürel özelliklere binaen farklılık göstermiş fakat özünü kaybetmemiştir. Fransız Aydınlanması özü itibariyle İngiltere'den gelen fakat Fransız dokuma tezgâhından geçerek kendine has bir hale bürünen bir süreçtir. Özellikle bünyesinde ki faaliyet gösteren filozofların saf Fransız olmamaları diğer uluslarda meydana gelen Aydınlanma süreçlerinden farklı gelişmiştir. Yani Aydınlanmaya bir tasvir yapılsa başlatıcısı İngiltere, üzerine yoğunlaşan Almanya ve dile getirilmesi ve omuzlanmasını Fransa'ya borçludur (Ewald, 2010: 17-19). Rousseau dışında Fransız filozoflar, yeterli sistematik sağlayamamış olsalar bile temelini İngiliz Aydınlanmasına dayandırarak Newton ve Locke üzerinden bilimi ve ilerlemeciliği esas almışlardır. Fransız Aydınlanmasının karakterini ise dönem içerisinde Aydınlanmayı kitlelere ulaştırmak adına Ansiklopedi (Encyclopediê) eseri ile aktarmak istemişlerdir. Fransız Aydınlanmasının da göze

çarpan düşünürler, Montesquieu, Diderot, D’Alembert, Helvetius, Condillac, D’Holbach, Volterrie olarak bilinmektedir. Temel uğraş noktaları eski rejimin reform edilmesi yerine tamamen yeni bir düzenin olmasını sağlamak olmuştur (Köktaş, 2016: 559-560). Ayrıca düşünürlerin diğer bir uğraşı ve klasik filozoflardan farklı yönleri, toplumsal mutluluk ve iyilik üzerine olmuş, insanlara propaganda ve reformist yöntemlerle akılcı doğruları aktarmaya çalışmışlardır. Despotizm ve Kilise’nin baskılarına karşı okuyan ve anlayan bir orta sınıf mücadelesi oluşturma fikriyle hareket etmişler ve özellikle Kilise’nin yetersiz kaldığı din, politika, eğitim gibi alanlarda etkinlik göstermişler ve manevi liderliğe soyunmuşlardır. Düşünürlerin ortaya çıkarmayı hedeflediği durum kendi tasvirleriyle Newton’un Tanrı olarak kabul edilip, Newton’un düşüncelerinin de İncil gibi olması, düşünürlerinde peygamber gibi yönlendirici etkinliğe sahip olması üzerine olmuştur. Bireylerin mutlak akıl kullanımı ve deneyimler aracılığı ile doğru yolu bulacağı inancı ile hareket etmişlerdir. Akıl dışı inançlar ve hurafelere karşı mücadele ederek, insanın doğal bir düzen de ahlak, hukuk, din ve ekonomik şartlarda yaşayacakları düşünceleri vardır. Klasik cennetten kovulan günahkâr insanın ele alındığı düzeni yıkmak adına süreci hızlandırmak için kimi zaman hiç tasvir etmedikleri despot düzene ayak uydurmaları bile olmuştur. Hümanizmi benimseyerek, insanın tek başına her şeyi başarabileceğini iddia etmişlerdir. Genel anlamda Fransız Aydınları sadece kendi ülkeleriyle sınırlı kalmayıp tüm insanlık için yeni bir dünya düzeni için çaba göstermişlerdir.

Fransız Aydınlanmasının esas itibarıyla üç döneminden bahsedilmektedir. Bunlar Erken Dönem olarak nitelendirilen, Fontenelle öncülüğündeki dönem. Voltaire ve D’Alembert eksini ile Diderot ve Holbach eksininde gelişen daha sonra bu gruplara eklenen, Montesquie, Condillac, Maupertius, La Mettrie ve Rousseau’nun dahil olduğu Yüksek Aydınlanma Dönemi olmuştur. Son olarak Geç Aydınlanma olarak adlandırılan dönem ise Condorcet ile gelişmiştir (Cevizci,2009:376-378).

3.İskoç Aydınlanması

3.1.İskoç Aydınlanması’nın Genel Özellikleri

Aydınlanmanın Avrupa’yı etkisi altına aldığı 18. Yüzyılda İskoçya’da ciddi bir bilim ve eğitim aşkı söz edilebilir, özellikle Edinburgh, Glasgow, Aberdeen ve St Andrews üniversiteleri çağın ileri sayılacak düzeyde eğitim veren kurumları olarak parlamışlardır. Bu şehirler, arasında en parlak yıldız ise Edinburgh olarak bilinmektedir. Çünkü bünyesinde birçok bilim insanını barındırmış bu şehir Philipson’ın (1981) ifadesiyle “Britanya’nın Atina’sı” mahiyetindedir(Aktaran, Köktaş, 2016: 555-556). Bahsi geçen bilim insanları ise Franchis Hutcheson, David Hume, Adam Smith, Thomas Reid, Adam Ferguson, William Robertson, John Millar, Dugald Stewart ve Lord Kames başta olmak üzere birçok filozof bulunmaktadır. İskoç Aydınlanması tarihi ve kurumsal olmak üzere üç temel değer üzerine inşa edilmiştir. Bu değerler; üniversiteler, kiliseler ve hukuksal faaliyetler şeklindedir. İlk bölümde bahsettiğimiz adadaki birleşme çabaları sürecinin sonunda 1707’de imzalanan anlaşma ile birleşme gerçekleşmiş olsa bile bu üç kurum bağımsızlığını korumuştur. Buna bağlı olarak aydınlanma sürecinin öncüleri ise akademisyenler, din adamları ve hukukçulardan oluşmaktadır. İskoç aydınların o dönemde sosyolojik perspektifi zihnin düşüncelerini ve inançlarını bilimsel bir analizden geçirmek düzeyindedir. Çünkü tinsel ve dinsel konuları anlamak ahlâkı, siyaseti, adaleti ve felsefeyi anlamlandırma bilmek için yapı taşları olarak görülmüştür (Köktaş, 2016: 555-556). İskoç felsefesinde altını çizerek incelediği üç önemli alan bulunmaktadır. İlk olarak ahlâk (moral) felsefesi, ikincisi tarih ve son olaraksa ekonomidir. O dönemin temel sorunları arasında sanayi ve ticaretin beklenilenden farklı yöne kaymasıyla beraber piyasada gözlemlenen ahlaki açıdan tasvir edilmeyen bencil duyguların, sempati ve adaleti ötelemesi

bulunmaktadır(Başdemir, 2005: 2; Zariç, 2017: 45). Çünkü İskoç filozoflar aklın ve akılcılığın varsayımlarıyla değil duygu, tecrübe, gelenek, alışkanlıkları vb. gibi akıldan soyut değerlerle hareket etmişlerdir. O dönemde Kıta Avrupası akılcı düşüncesi İskoçların düşüncesinden farklı gelişmiştir. İskoç düşünürler daha çok iki düşüncede yoğunlaşmışlardır. Bu düşüncelerden ilki insanların düşünce yapılarının, bilgi edinme yollarının ve karar vermeyle gelişen olayların deneyimsel ve ilerlemeci değerlerle irdelenmesi, ikincisi ise ortaya koydukları insan doğasına dair varsayımların tarihi, ahlaki ve iktisadi bağlarla sosyal teori üzerinde bütünleşik olmasıdır (Duman, 2006: 139; Cevizci, 2009: 357; Duman, 2010: 96-97). Yani kısaca özetleyecek olursak; yaşanan olayların ve ahlaki durumların salt akıl ile çözülemeyeceği akla ek olarak duygularında karar verme pratiklerinde önemli rol oynadığını ifade edebiliriz.

3.2.İskoçya ve Aydınlanma Sürecine Giden Yolda Çalkantılar

İskoçya, 18. Yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Batı medeniyetini etkilemiş ve kültürel faaliyetleri ile döneme damga vurmuştur. Bu dönemde İskoçya’da kimya, jeoloji, mühendislik, ekonomi, sosyoloji, felsefe, şiir ve resim gibi dallarda dünyaca ünlenmiş filozoflar, bilim insanları ve sanatkarlar İskoçya’da (Edinburgh, Glasgow merkezli) yetişmiştir (Zariç, 2017: 44; Taşkın, 2007: 49). İskoç Aydınlanması İngiliz Aydınlanmasından beslenmiş olmakla birlikte yaklaşık yarım asır sonra Hume’un “İnsan Doğası Üzerine Bir Deneme” adlı yapıtının yayımlanış tarihi olan 1739’da başladığı kimi yazarlar tarafından kabul edilmektedir²(Cevizci, 2009: 357). İskoç Aydınlanmasının önde gelen isimleri, felsefelerinin temelinde bir şekilde Hume’un izinden gitmişler veya karşı çıkarak çalışmalar yapmışlardır (Çiğdem, 2001: 70). Bu sebepten dolayı dönemin en parlak düşünceleri Hume’da vücut bulmuştur. Hume’u İskoç Aydınlanmasından çıkardığımızda büyük bir boşluk olacağını düşünenler olmakla birlikte dönemin şartları ve altyapısı bir anlamda Hume’u Aydınlanma düşüncesinin odak noktasına aldığını da söyleyebiliriz.

İskoçya’nın coğrafi konumu, Büyük Britanya Adası’nın Kuzey bölümünü oluşturmaktadır. O dönemin toplumsal dinamiklerinde jeolojinin de yarattığı olumsuzluklar tarıma elverişli toprakların olmaması ve yetersiz teçhizatın olması fakirlik ve sefaletin hüküm sürmesine neden olmuştur. İskoçya’nın temel konularından birisi de o dönemde İngiliz monarşisi karşısında sağladığı serbest ticaret, bağımsız parlamento ve iktisadi gelişim avantajları olarak ifade edilmektedir. Çünkü bu paradoksal durum İskoçya’nın uğraş noktalarından birisi olmuştur. Dönemin İskoç aydınları ise topluma yön vermek ve gelişmek adına bilimci, ilerlemeci perspektif neticesinde tarih, iktisat ve ahlâk temelli öğretimi ile aydınlanma furiasının fitillerini ateşlemişlerdir (Taşkın, 2007: 52-54; Çiğdem, 2001: 70).

Siyasi açıdan ise İngiltere’nin 17. Yüzyıldaki temel sorunu Ada’daki birleşme çabaları üzerineydi. Fakat bu konuda anlaşmalar bir türlü sağlanamamasında kuzeyde yaşayan “dağlılar” İskoçların birleşmeye sıcak bakmamaları etkili olmuştur. Çünkü kuzeylilerin endişeleri ve İngilizlerin, İskoç kimliğinden farklı bir etnik yapıda olması İskoç parlamentosunda ciddi tartışmalara neden olmuştur (Taşkın, 2007: 55-57). O dönemin şartları ele alındığında kuzeylilerin, birleşme çabalarına sıcak bakmamaları güçlü bir yapıda olan İngiltere’nin himayesinde olmak istememeleri olarak yorumlana bilir. Fakat baskılara daha fazla direnemeyen İskoçlar 17. Yüzyılın son çeyreğinde yoğunlaşan görüşmeler neticesinde 1707 senesinde birleşmeyi kabul etmişlerdir. Her ne kadar siyasi açıdan İngilizlerle beraber hareket etseler bile İngiliz bakış açısına kapılmamışlardır. Bir diğer farklılık olarak dinsel bütünlüğün olmaması, birleşme sürecinde ve sonrasında sorunların devam etmesinde rol

² Bkz. Cevizci(2009), İskoç Aydınlanması başlangıcı olarak Hume’un ‘İnsan Doğası Üzerine Bir Deneme’ eserini almakla birlikte, Başdemir(2005) Franchis Hutcheson’ın etik tartışmaları ile başladığını ifade eder.

oynamaktadır. Özellikle aydınlanmanın sosyal kuramı ne İngiltere’den ne Hollanda’dan gelen pratiklere göre uygulanmadığı, bizzat İskoçya’nın içinde bulunduğu sorunlara çözüm arayışlarından doğduğu görülmektedir. Dönemin aydınları ilerlemeci ve reformist bir anlayış içerisinde tartışmalar ve ortaya çıkardıkları eserle aydınlanma sürecini başlatmışlardır(Taşkın, 2007: 55-59).

3.3.Reform Süreci ve İskoç Kilisesinde Çalan Aydınlanma Çanları!

Martin Luther liderliğinde 16. Yüzyılda başlayan reform hareketi, Zwingli ve Calvin gibi Hristiyan din reformcuları ile gelişen Hristiyanlığın teolojik ve ahlaki yorumunu yeniden şekillendiren ve bu olaylara eşzamanlı meydana gelen kiliseler ve cemaatlerin oluşumu ile gerçekleşmiştir. Protestanlık ise ilk olarak Alman bir prens tarafından ilan edilen yayına binayen, reformu benimseyenleri kast etmek için Roma Katolik kilisesi tarafından nitelendirilmiştir(Luther, Reform, Aktaran: Waardenburg, 2007: 351-354). Reform Luther’in Wittenberg Kilisesinde verdiği vaazla Katolikliği eleştirel yaklaşımı 95 maddelik belge ile vücut bulmuştur(Erbaş, 2002: 206). Dönemin şartları düşünüldüğünde güçlü bir yapıda olan Katolik kilisesine karşı reform hareketinin oldukça zor olduğu ifade edilebilir.

Protestanlığın yankı uyandırmasında Luther’in akabinde en önemli isim Jean Calvin’dır. Fransız din reformcusu Calvin dönemin şartlarında Fransa’da tepkiyle karşı karşıya kalmış ve Protestanlığın zemin bulduğu Cenevre’de düşüncesini geliştirmiştir. Calvin, Luther’in dini temasını ve aldığı hümanist eğitimler neticesinde bir harmanlamaya gitmiş ve dini olması gereken sınırlarda tutmuştur. Bunlara ek olarak 1533 senesinde Protestanlık için oldukça önemli olan “*Hristiyan Dini Eğitimi*” adında eserini yayınlamıştır(Beriş, 2016: 298-299). Luther’le başlayan öze dönüş hareketi Calvin ve Zwingli’nin ardından İskoç dünyasında da yankı bulmuştur. Episkopal ve Papalığın sistemini reddeden İskoçyalı Protestanlar John Knox öncülüğünde Presbiteryenlik hareketini başlatmışlardır. Katolik İskoç yönetimi tarafından birçok zorluklarla karşılaşsalar da 1689 senesinde kabul gören “*Westminster İnanç Açıklaması*” ile kendilerini kabul ettirmişlerdir (Presbiteryen, 2020).

Bu dönemin şartlarında ise Aydınlanma sürecini ortaya çıkaran etmenlerden birisinin din ve buna bağımlı olarak oluşturulan düzen ve otoritenin meydana getirdiği sonuçlar olarak ifade edilebilir. Dini temeller ise iki odak noktası üzerinde zemin bulmuştur. İlk odak noktası hoşgörü üzerine diğeri ise aklın mutlak özgürlüğü üzerinedir. Presbiteryenizmin İskoç Aydınlanması açısından önemli noktalarından biriside Katolik düşüncenin akli geri plana atıp tutucu görüş sergilemesi yerine akılcı, hoşgörlü, liberal ve yenilikçi bir anlayış getirmesidir. Çünkü o zamanda dini sorgulamak neredeyse imkânsız bir haldeydi, sorgulayanlar ise hapse atılıyorlar, ülkeden kaçıyorlar ya da ölümle cezalandırılıyorlardı. O dönemde aydınlanma furiasını yönetme ve yönlendirme işlemi daha çok din adamları ve kilisenin tekelindeydi, bu sebepten dolayı din adamları insanları kendi perspektiflerinde yönlendirmekteydiler. Son derece önemli olan dini teamüllerin insanları etkileyen bir konumda olması aydınlanmanın dini alanda elde tutulması gerektiği kanısını meydana getirmiştir. O dönemde Presbiteryen anlayışa yönelten ise William Robertson öncülüğünde başlayan “İlmliler”(Moderates) hareketidir. Hristiyanlığın Presbiteryen reformasyona girdiği bu dönem İskoç aydınlanması içinde dönüm noktası olmuştur. Fakat reform sürecini sadece dini alanda değil siyasi ve ekonomik alanda da değerlendirmek gerekmektedir. Çünkü o zamanda kilisenin bütçesi 300.000 Sterlin civarındayken kraliyetin bütçesi 17.000 Sterlin olduğu bilinmekle birlikte bu devasa ekonomik gücün olması ve buna bağlı olarak ekonominin halka yansıtılmaması reform sürecini hızlandırmıştır. Siyasi olarak ise İskoçların 1513 senesinde İngilizlerle yaptıkları savaş sonrası sosyal ve ekonomik başta olmak üzere birçok sorun meydana getirmiş ve doğrudan halkta huzursuzluklara neden olmuştur (Taşkın, 2007: 60-67; Köktaş, 2016: 555).

İskoç kilisesi açısından önemli bir kişilik olan John Knox'a da değinmekte fayda var. Knox 1514-1572 seneleri arasında yaşamış, din adamlığının yanında bakanlıkta yapmıştır. Ülkenin reformasyon sürecini başlatan ve yöneten Knox Presbiteryen kilisesinin de kurucusudur. Knox İskoçya'nın refahı için birçok mücadele vermiş ve nihayet 1560 senesinde Fransız ve İngiliz istilasından kurtuluş yolu olarak Edinburgh antlaşmasının da önemli rol oynamıştır. Bu belgeyle beraber ilk ciddi reform bildirisi ortaya çıkmıştır. İskoç aydınlanması sürecinde her ne kadar Hutcheson, Hume, Smith, Reid vb. düşünürler ön plana alınsa bile Knox reformasyon sürecine ciddi katkılar sağlamıştır. Hırslı ve başarılı birisi olan Knox'un hayatı Katolik mezhebinin katı kuralları mücadeleye geçmiş, gerektiği zaman sürgüne ve hapisaneye boyun eğmiştir. Arthur Herman'ın ifadesiyle "Knox İskoçların Tanrının seçilmiş toplumu, İskoçya'yı da Yeni Kudüs yapmak istedi." Sözüyle anlamlandırabiliriz. Düşünce yapısı olarak ise Katolik kuralları yeniden yapılandıran bir yol izlememiş tam aksine kuralları baştan sonra düzenlemek istemiştir. Knox'un yeni yorumlamasında Katolik düşüncenin cezalandırıcı ve korkutucu anlayışının yerine dinin tüm insanları sevgiyle kucaklayan ahlâkını savunmuştur. Kendi ifadesiyle "Tanrı bizi çok sever, çünkü biz bizzat onun kendi elinin ürünleriyiz." demiştir. Yani tanrı kendi yarattığı insanı her fırsatta cezalandırmayacağını anlatmak istemiştir. Knox'un yeni anlayışında mahalli dini kurumların kurulması ve halkın kendi papazını seçmesi gibi durumlar söz konusudur. O, aydınlanma bağlamında *auctoritas*'i³ tek başına yeterli görmemiş ve *potestas*'inde⁴ önemle üzerinde durulması gerektiğini savunmuştur(Taşkın, 2007: 67-72).

3.4.Aydınlanmanın Ahlâki Temelde Kabul ve Reddettiği Teoriler

Aydınlanmanın batı ekseninde 17. Yüzyıl ve sonrasında temel olarak dört ahlâk düşüncesinde şekillenmiştir. Bunlar sırasıyla; Doğal hukuk teorileri, Rasyonalizm, Egoizm ve Ahlâki duygu teorisidir.

Bahsi geçen ahlâk düşüncelerinden ilkinin ele alacak olursak. Doğal hukukçuların(Hobbes, Locke, Pufendorf, Grotius vd.) yerel örf ve adaletin ötesinde ahlâk ve siyasette güvenilir kaideler aramalarıyla doğal hukuk teorileri meydana gelmiştir. Ahlâk kurallarını doğanın ayrılmaz bir parçası olarak yorumlamışlardır (Başdemir, 2005: 4). Ahlâk ilkelerinin temelinde bulunan ve değerini taşıyan doğal hukuk tartışmaları insanın karakteristik yapısına veya insanın ulaşmak istediği en zirve noktasında bile tartışmalara neden olup, insanların daha geniş yelpazede ilahi bir plan içinde amaç veya gayelerini belirtmek için kullanılmaktadır. Özetlersek insan doğası gereği sahip olduğu içgüdüsel bilginin mevcudiyetini ifade etmekte kullanılmaktadır (Uzun, 2004: 296). Hume ise bu teoriye karşı çıkmıştır. Çünkü ona göre sözleşmecilik yaklaşımında olanların doğal hukuk olarak kabul ettiği temel hakların siyasal bir toplumun temeli olduğunu kabul etmekle birlikte, doğal hukukun rasyonel varlık olan insanların kendilerinde doğal olarak var olan adalet duygusundan yola çıkarak hazırlanan sözleşme teorisi etrafında birleşilerek meydana gelen haklar olduğunu kabul etmez. Çünkü sözleşmecilerin "Altın Çağ" dedikleri dönemde adalet ve adaletsizlik duyguları eşit oranda anlamsız kavramlardır. Bu dönemde insanlarda adalet ve adaletsizlik duyguları nitekim gelişmemiştir (Türkan, 2016: 182; Başdemir, 2005: 4-5).

Bir diğer İskoç aydınların tartışmasına neden olan konu ise rasyonalizmdir. Rasyonalizm, aklın ön planda tutulup deneyimlere gerek duymadan insanda oturmuş anlama kapasitesi olduğunu ve sadece akıl yürütme kuralıyla evrensel bilgiye ulaşılacağını tanımlayan bir disiplindir. Rönesans ve Reform sürecinden Aydınlanma sürecine uzanan süreçte en fazla üzerinde durulan

³ Ayrıca Bkz. Gelasius'un yetkiyi tanımlamada kullandığı iki kılıç kuramının ilkidir, yani devlet egemenliğini kasteder ve bu manevi kılıç olarak kilisenin elindedir(Ağaoğulları, Akal, Köker, 1994: 23).

⁴ Ayrıca Bkz. Gelasius'un tanımladığı ikinci kılıçtır. Dünyevi iktidarın elindeki kılıç olarak, iktidarın kullanımını kastetmektedir(Ağaoğulları, Akal, Köker, 1994: 23).

bilgi teorisi rasyonalizm olmuştur. Rasyonalizmin kökeni ise Antik Yunan'a Platonun düşüncelerine kadar uzanmaktadır. Platonun idealar kuramında bahsettiği ilk evren olan idealar evreni gerçek dünyayı akılla açıklaması rasyonalizmin ilk örneği olarak nitelendirilmektedir(Söğütü, 2008: 29). Fakat rasyonalizmi savunanların İskoç düşünürlerin aksine duygunun ahlâkı ortadan kaldıran ve sakıncalı olarak nitelendirdikleri görülmektedir. Rasyonalistlere göre akıl ile iyilik, erdemlilik, hayırseverlik, dürüstlük ve adalet gibi temel gerçekleri anlama yetisine sahiptir. Rasyonalistler ve İskoç düşünürler arasında ayrılıklar olsa bile, her iki düşüncede insan doğasında yardımseverliği ve nesnelliği savunarak egoizme karşı çıkmışlardır (Başdemir, 2005: 5).

Egoizm ise bireylerin yalnızca kendilerini mutlu eden ve menfaat gördükleri şeyleri yapmalarını ifade eden düşüncedir. Hobbes'ın ince egoizmi ve Mandivelli'nin kışkırtıcı egoizmi 1700'lü senelerin başlıca ahlâk tartışmalarına konu olmuştur(Başdemir, 2005: 5). Hobbes'un ince egoizmini inceleyecek olursak; *Homo Homini Lupus* diyerek söze başlar düşüncesinin temeliniyse insanı alır ve evrenden ayrı düşünülemeyen bir bütün olarak ifade eder. İnsan tahayyül eder ve bir kararda bulunabilir olması kuramından hareketle diğer var olanlardan üstündür der. Bu bağlamda insanın fıtratı ahlâkın başlangıç noktası ve tüm karakteri ile incelemek ise felsefenin ilk basamağıdır. Fakat Hobbes'un ahlâkı ele alış biçimi doğa durumundan hareketle insanların bir savaş içinde olduğunu ve hayatını idame ettirmesi için sadece kendini düşünen vahşi ve egoist bir yapıda olması gerektiğini dolayısıyla bu durumun adalete aykırı olmadığını ifade eder(Karagözoğlu, 2006: 5-10). Mandeville ise egoizmi anlamlandırmak adına "*Arıların Masalı*" adlı eseriyle bir metafor gözler önüne serer. Mandeville'in bahsettiği arıların kıskanma, kibirlenme ve şehvet gibi bireycil ve egoist tavırlar sergilenmektedir. Tıpkı Hobbes gibi Mandeville'de bu egoist tutumu ahlaki değerlere bağlar(Güngör, 2016: 527). Bu düşüncelerden hareketle Hutcheson, Hume ve Smith gibi İskoç aydınlar ise egoist perspektifin ahlâka temel olduğunu varsaydıkları şeylerin gerçekliğini reddetmelerinden ötürü bu teoriye kuşkuyla yaklaşmışlardır. Çünkü düşünürlere göre burada eksik olan bir ahlaki motif söz konusudur. Yani sembolik bir şekilde ele alınan düşüncenin duygusal yoksunluğuna dem vurulmaktadır. Böylelikle egoizm perspektifi ile doğru bir ahlaki sonuca ulaşılsa bile ahlaki formu yansıtmadığını söylerler. Düşünürler, ahlaki bir olayın doğru olması için tam anlamıyla diğer insanların da menfaatlerini koruması ve samimi, cömert ve hayırsever isteklerin olmasını gerektiğini vurgularlar (Başdemir, 2005: 5).

Bahsi geçen bu üç teoriye farklı bir seçenek olmak üzere 18. Yüzyılda İskoçya'da da büyük çapta meşhur olan diğer bir teori ise "*Ahlâki Duygu Teorisi*'dir" (fitri ahlaki duygu). İskoç ahlâk felsefecilerine göre, ilk başta bahsettiğimiz doğal hukukun sonsuz gerçeklere ve kişisel çıkarlara ulaşamadığı ifade edilmektedir. Özellikle Locke'un sistemli bir şekilde ele aldığı duyumcu psikolojiye dayanan ampirik tutum İskoç felsefeciler için girizgâh mahiyetinde olmuştur. Fakat Locke'un eksik bıraktığı ahlaki duygu temasını tamamlamak üzere ilk çalışma yapan ise öğrencisi, üçüncü Shaftesbury kontu Anthony Ashley Cooper olmuştur. Ona göre kişisel çıkarlar, *auctoritas* ve *potestas*'a içkin yargılar doğuştan, doğal ve antirasyonel beceriler olarak tanımlanmıştır. Daha sonra bu geleneği Hutcheson devam ettirmiş bahsi geçen teoriyi geliştirip, ahlaki duyguyu başkalarının ahlaki niteliklerini algılama ve tıpkı doğuştan gelen beş duyu organı gibi ahlâkında doğuştan geldiğini savunmuştur. Hume ise hocasının izinden gitmekle beraber ahlaki duygu yerine iç duygu demeyi yeğlemiştir. Bu düşünceye ek olarak iç duyguyu tanrı vergisi olarak kabul etmiş fakat bu ampirik yetiyi yalnız bilgiye referans olarak görmeyip bilginin kapsamını da ifade ettiğini söylemiştir. Hume'un bir diğer öğretisinde duyular ve akla ek olarak imgelem kullanmasıdır. Bu üç öğreti arasında akıl sınırlı oranda pay sahibidir esas olan duyular ve imgelemin gücüdür. Adam Smith'te kendinden öncekiler gibi anti-rasyonalist bir perspektifte ahlaki duygu veya iç duygu senteziyle sempati adı altında diğer

insanların ahlaki vasıflarını kavrama şeklinde yeni bir teoride vücut bulmuştur. Fakat her ne kadar bahsi geçen düşünürler tarafından kısmi farklılıklar arz etselde ahlaki duygu teorisi İskoç Aydınlanmasında ahlâkı yorumlamada özünü teşkil etmiştir (Başdemir, 2005: 6-7; Duman, 2006:140-141; Duman, 2010: 98-100).

Ahlaki duygu teorisi faydacılık esası ile çalışan bir düşüncedir. Hume ise faydacılığı ilk kez ele alarak; mülkiyet, sözleşme vb. durumlarda adalet kurumlarının vasıtasıyla kişilerin faydalarını gözeten temel kuralların oluşturulduğunu söylemektedir. Bilakis kişiler kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmiş olsalardı ortak bir düzenden söz edilemeyeceğini ifade etmiştir. Düzeni sağlamanın temeli kurallar konularak uzun vadede kişilerin yararına olacak durumlar meydana geleceğini belirtmiştir. Fakat ahlaki duygu teorisi klasik faydacılıktan⁵ beslenmez. Hutcheson, Hume ve Smith'in ise ahlâk öğretisi kural faydacılığı⁶ temelindedir. Kural faydacılığının bireysellikten çok toplumsallık vurgusu vardır. Yani toplumsal mutluluğun, bireysel mutluluğa yansımalarıyla meydana gelmektedir.(Başdemir, 2005: 7).

3.5.Ahlâkı Anlamlandırma Görevi ve Tarafsız Gözlemci

Ahlaki değerleri anlamlandırma İskoç aydınlara göre bir tarafsız gözlemci(ideal gözlemci) vasıtasıyla olmaktadır. Tarafsız gözlemci teorisi ise ahlaki duygu teorisinin uzuvları niteliğinde olup, ahlaki bir yargının uygun olup olmadığını kontrol eden bir mekanizma gibidir. Hutcheson, Hume ve Smith'in ahlâk öğretilerinde değerli bir yere sahiptir. Bu teoriyi açıklamak içinse renk benzetmesi adı verilen yöntem kullanılmaktadır. Locke'un öğretilerine referansla Ahlâki değerlerin aynı renkler gibi ikincil niteliklerle⁷ benzer yanlarının olduğu ifade edilmektedir.⁸ Çünkü normal gözlemci olanlar içinde buldukları olaylara sübjektif bakmaktadırlar. Bir olay hakkında önyargılı bir tavırla kötü olduğuna kanaat getirmeleri gibi durumlar meydana gelebilir. Bu yüzden tarafsız bir gözlemci tarafından olayların iyi bir şekilde mukayese edilmesi gerekmektedir. Smith ise ahlaki yargıların tarafsız bir gözlemcinin duygudaşlığına referans kaynağı olduğunu ifade etmektedir (Başdemir, 2005: 9-10).

Aslında tarafsız gözlemci kavramı üzerine en sistemli çalışmayı Smith yapmış diyebiliriz. Çünkü Hutcheson ve Hume yazılarında bir gözlemciden bahsetmişler ama tarafsız gözlemci dememişlerdir. Ama yazıları incelendiğinde tarafsızlığı ima ettikleri de açıktır. Smith tarafsız gözlemcinin ortaya çıkan durumu ahlaki açıdan onaylayıp veya onaylamaması ile ilgilenmiş ve gözlemcinin, toplumsal ilişkinin bir ürünü olduğunu dile getirmiştir. Yani toplumda meydana gelen tüm ilişkilerin gözlemci perspektifinde eleştirisini dikkate almıştır(Göçmen, 2001-2006: 18-19). Bu bağlamda Smith'in ortaya koyduğu tarafsız gözlemci portresi Hutcheson ve Hume'dan etkilenecek fakat anlatımını daha açık bir ifadeyle yaptığı söylenebilir.

⁵ Bkz. Klasik faydacılık, Jeremy Bentham ve John StuartMill'in geliştirdiği insanların daha bireysel olduğu kişisel haz ve acı üzerine yorumlayan bir yaklaşımdır(Diş, 2017: 95).

⁶ Bkz. İnsanların uygun şekilde izlendiğinde genel iyiliği maksimum düzeye getirecek kurallar tercih edeceği beklentisindeki kural faydacılığı şeklinde ele alınır(Okuroğlu, Bahçecik, Alpar, 2014: 57).

⁷ Bkz. Locke' un "İnsan Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme" adlı eserinde Cismin bizde katılık, uzam, şekil, hareket ya da hareketsizlik ve sayının yalın idelerini üreten bu niteliklere ben *kökensel* ya da *birincil nitelikler* olarak nitelendirmiştir. Nesnelerin bizde birincil nitelikleri yardımıyla çeşitli dış duyumlar üretmesini sağlayan güçlerine de ben *ikincil nitelikler* adını veriyorum ki bu niteliklerden ayrı olarak özünde okadır gerçeklik taşımayan yalnızca "güçler" diye düşünülen üçüncü bir tur daha vardır. Ateşin balmumunda yeni bir renk ya da kıvam oluşturma gücü bende daha önce almadığım yeni bir sıcaklık ya da yanma duyumu üretme gücü kadar ateşe ait bir niteliktir(Locke, 1960: 180).

⁸ Örnek, Hutcheson ve Hume'a göre kırmızı bir nesne iyi bir ışık altında normal gözlemcilere göre kırmızı görünmesi nedeniyle kırmızıdır. Ahlâki açıdan ise *ideal şartlar* altında yanlış olan bir durum normal gözlemciyi memnun etmezse yanlıştır(Başdemir, 2005: 9).

4.İskoç Aydınlar ve Düşünceleri

Dönemin İskoç aydınları felsefi kaliteleri yüksek ve eğitilmiş kişilerdi özellikle Edinburgh ve Glasgow üniversitelerinde eğitim görmüşler ve birbirleri arasında dostluklar kurmuşlardır. Konumuz bağlamında bizim bahsedeceğimiz düşünürler ise Hutcheson, Hume ve Smith özelinde olacaktır.

4.1 Francis Hutcheson

Hutcheson, ailesinin Presbiteryen harekete katılması üzerine dönemin İngiliz yönetimi tarafından İrlanda'ya göç etmek zorunda kalan Hutcheson ailesinin bir bireyi olarak 1694 yılında doğmuştur. Belirli bir yaşa geldikten sonra çalışmalarını yapmak üzere anavatanına tekrardan dönmüştür. Parlak kimliği onun kısa sürede ün kazanmasına neden olmuş, henüz 16 yaşındayken ahlaki erdem üzerine yaptığı çalışmalar ona 1710 senesinde Glasgow Üniversitesinin kapısını aralamıştır. Dönemin hocaları tarafından düşünceleri dikkatle takip edilmiş ve yükseköğreniminin ardından yüksek lisans derecesini de aynı üniversite de tamamlamıştır. Presbiteryen papaz olarak ise daha sonra İrlanda'ya dönmüş Dublin'de bir akademi kurmuştur. Yaptığı çalışmalar önemle takip edilmiş ve Glasgow Üniversitesi Ahlâk Felsefesi kürsüsünün 1730 senesinde boşalmasıyla koltuğa oturmuştur. Glasgow Üniversitesi Latince dersler verirken yeni bir perspektifle İngilizce derslerde vermeye başlamıştır. Takvimler 8 Ağustos 1746 senesini gösterdiğinde Dublin'de hayata veda etmiştir(Taşkın, 2007: 131-132).

İskoç Aydınlanması denildiği zaman Hume'u dışarıda bırakırsak en önemli şahsiyetlerden birisi de aydınlanmanın kurucu babası olarak nitelendirilebileceğimiz, Hutcheson'dur. Onun ortaya koyduğu tezler neticesinde dönemde yankı uyandırmış bir kişiliğe sahiptir. Felsefesinin temel taşlarını insana güven oluşturmuştur. Sadece İskoçya'da değil Britanya'da en önemli isimler arasındadır. Ahlâk felsefesi ilk olarak Hobbes'un ve Mandeville'nin egoizm kuramlarıyla göz önüne gelse de aslında en çok geliştirenler İskoç aydınlar ve özellikle Hutcheson olmuşlardır. İskoçya'nın klasik yorumunu yıkıp, pozitif ve mantıksal temelleri meydana getirmiştir. Hutcheson'ın ahlâk temelli öğretisi ondan sonra gelecek filozoflara ön ayak olmuştur. İnsan doğası üzerine incelemeler yapan Hutcheson duyguya dayalı perspektif onun kimliğini oluşturmaktadır. Hutcheson'un üzerinde önemle durduğu konulardan birisi de ahlâki temellendirme konusudur. Ahlâk temelinde duyu ve duyguları ön plana çıkarması Hume'a da esin kaynağı olmuştur. Ahlâk temelli felsefesiyle yeni perspektif olarak, insanın doğuşundan gelen beş duyu organına ek ahlâkında doğuştan insanın çekirdeğinde var olduğunu savunmuştur. Hutcheson'un genel felsefi eğilimini ise Locke'un amprizm öğretisinden hareketle başlamıştır. Onun düşünce yapısında insanların, diğer inanları mutlu etme eğilimi vardır. Çünkü insanın içerisinde olan yardımseverlik bu eğilimi desteklemiştir. Kısaca diğer insanların mutluluklarına ortak olmak olarak açıklanmaktadır. Kendi ifadesiyle "*En iyi eylem, en çok sayıda insana en çok mutluluk sağlayan eylemdir ve en kötü eylem de mutsuzluk ve sefalet getirendir*" şeklindedir. (Başdemir, 2005: 5-12; Taşkın, 2007: 131-136). Hutcheson'un ahlaki öğretisi bize insanın kötümser yaklaşımlarla beslenmeyip insanın doğasında iyilik olduğunu aktarmaktadır.

4.2 David Hume

Hume İskoçya'nın kuzeyinde Edinburgh'un güney batısında bulunan Berwick kasabasında 1711 senesinde dünyaya gelmiştir. Ailesinden gelen hukuk geleneği yerine felsefe ile ilgilenmiş, ilköğrenimini bitirdikten sonra 1721 senesinde Edinburgh Üniversitesine

başlamıştır. Üniversite hayatından sonra onun felsefesi İngiltere ve Fransa seyahatleri olmuştur. Fransa’da özellikle Rousseau, d’Holbach ve Alembert gibi düşünürlerle arkadaşlık etmiştir. Düşüncesini Newton’un yöntemini referansla yoğurup 1739 senesinde “*İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*” eserini ortaya çıkarmıştır. İlk zamanlar pek yankı uyandırmayan bu eseri daha sonra onun yapıtlarından birisi olmuştur (Taşkın, 2007: 145-146; Köktaş, 2010: 178).

İskoç aydınlanmasının en olgun filozoflarından birisi olan Hume Newton’un ardından Kartezyen düşünceden de bağımsız kalmamıştır. Fakat Kartezyen felsefenin başlangıcını dışarıdan bir kuvvetle değil içeriden hareket ederek kurulması gerektiğini vurgulamıştır. Bu durumdan meydana gelen sonucu ise mantık süzgecinden geçirip açıklık getirmeye çalışmıştır. Yani zihinsel bir dolaylı olmayan bilgiye erişilmesini sadece zihnimize olan kesinlik içerisinden hareketle kavranabileceğini anlatmak istemiştir. Fakat Kartezyen felsefeyi de tam anlamıyla kabul etmeyip eleştirisini nedensellik üzerine yapmıştır. Çünkü nedensellik her şeyi açıklamada yeterli değildir ve ona göre insani bir alışkanlık olarak nitelendirilmiştir. Bu sebepten dolayı bir dış dünyaya inanma yolu akıl ile temellendirilmesi güç olduğunu söylemiştir. Dış dünyanın ise olmasına inanmadan duramayan bir insani figürü olduğu da gerçektir; çünkü ispatlaması Hume ‘göre neredeyse imkânsız bir durumdur (Taşkın, 2007: 144; Cevizci,2009: 361-362).

Hume, Akılcılık bağlamında ele alınan ön kabullerin olduğunu ve bu ön kabullere karşı gelen din ve metafiziksel durumları hedef almıştır. Onun düşüncesinde din ve metafizik aydınlanmanın önündeki en büyük en engeli teşkil etmiştir. Bu gibi durumların ateşe atılıp yakılması gereken çöpler olarak nitelendirmiştir(Cevizci, 2009: 361-362). Hume’un akılcı düşüncesi onun insanların ahlaki duygularının doğalarından gelen imgelem ile açıklar. İyilik, yardımseverlik gibi duygularla kişilerin kendilerinden ziyade diğerlerini düşünmesi gerektiği düşüncesiyle kendisini destekler. Ahlâkın ise matematiksel bir kesinliği olmamasıyla birlikte görsel olgulara dayandığını ve akılla ilgisinin olmadığını vurgular, çünkü ahlâk imgelem ile beslenir. Maddenin varlığı bu bağlamda ne akılla nede duyularla açıklar bizzat imgelem konusuna yoğunlaşmaktadır. Ahlâki davranışların nasıl olması gerektiğini kendi ifadesiyle “*insanların –dır ve değildir yerine -malı ve –mamalı gibi kalıplar kullanması beni şaşırttı...*” sözleriyle anlamlandırmak mümkündür. Çünkü insanlar ahlaki davranışları sergilerken veya onaylarken tereddüt etmemesi gerektiği düşüncesi vardır(Başdemir, 2005: 12-13; Duman, 2006: 141-147). Hume’un imgeleme önem vermesi ve bellekten ayırması şöyle aktarılabilir, belleğin yaşanılan olayların tam hatırlanması ve belirli bir kalıp içerisinde olduğunu ve özgün düşünce ile bağdaşmadığı şeklindedir. Nitekim imgelem herhangi bir fanusa sıkışıp kalmamış aksine insanın beyninde süregelen tasvirler yoluyla durumlara karşı bir düşünce süzgecinden geçerek özgün ve özgürlüğünü koruduğunu ifade etmektedir (Hume, 2009:21-22).

Hume’un erdem anlayışı ise Hutcheson’dan farklı gelişmiş ve doğal bir tutku olduğunu ifade etmiştir. Doğal tutkunun ise sempati/duygudaşlık prensibi ile işleyen bir ahlaki yargılar düzeni teklif etmiştir. Sempati/duygudaşlık⁹ ise diğer insanlarla olan duygu ve eğilimlerin doğuştan gelen bağlar ile kurulduğu bir düzen olarak aktarmıştır (Köktaş,2010: 182-183).

Hume’un bir diğer çözümlendiği durum ise ahlaki ilkelerin dışında, insanın kendini sevmesi ve egoizm gibi konulardır. Bahsi geçilen konuların insanın doğasının ilkeleri olduğunu ifade

⁹ Smith’e göre sempati ve onay arzusu, bencilliğimizi sınırlayan ve iyilik yapma dürtüsüdür. Böylelikle insan doğasının mükemmelliğini oluşturarak, tek başına insanlar arasında duyguların ve ihtirasların uyumunu temin etmektedir(Stewarts(1857), “Account of the Life And Writings of Adam Smith”,Aktaran, Taşkın, 2007: 190)

etmektedir. Egoizmin insan doğasında olduğunu kabul eder ama insanların sorumlu davranışlarını hatalı psikolojiyle ört bas ederek genelleştirdiğini de ekler. Egoistlerin kendini seven insanın ahlaki olduğunu düşüncesinin yerine insanın içinde olan yardımseverlik, cömertlik, dostluk, sevgi, merhamet ve minnettarlık düşünceleri ile ahlâk temeli oluşturulması gerektiğini vurgulamaktadır (Başdemir, 2005: 12-13). Hume düşüncesini kısaca özetlemek gerekirse onun düşüncesi Hutcheson’ın ahlâk öğretisinden temellenmiş fakat sadece ona bağlı kalmamıştır. Aralarındaki farkları **Tablo-1**’de daha detaylı incelenmiştir.

Farklar	Francis Hutcheson	David Hume
<i>Ahlâk Felsefesi</i>	Pratik ahlâkçı ve erdemin savunucusudur.	Olgusal, tanımlayıcı ve teorik bakış açısı.
<i>İnsan Doğası</i>	Hutcheson, Hume’un insan doğası anlayışının neyin doğal olduğu hakkında uygunsuz bir ideaya bağlı olduğunu gözlemiştir.	Hume insanların neden yaratıldığı konusunun felsefi bir yanıtı izin vermeyeceğini, böyle soruların sonuçsuz olduğunu belirtmiştir.
<i>Adalet Anlayışı</i>	Adaleti, doğal erdem olarak açıklamıştır.	Ortak kamusal bir iyi ve doğal bir adalet anlayışını reddetmiştir.
<i>Yardımseverlik</i>	Tek başına yeterli ahlaki dürtüdür.	Tek başına yeterli değil kişisel çıkarda önemli, fakat her zaman iyiye yönlendirmeyebilir.
<i>Teolojik kaynak</i>	İnsanın doğası tanrı tarafından düzenlenir.	İnsanın doğası doğuştan gelir ve ahlaki kararları düzenler.
<i>Yardımseverliği açıklama</i>	Tanrı bizi yardımsever yapmıştır der.	Yardımseverliği sempati kavramıyla açıklar.

Tablo-1. David Hume ve Francis Hutcheson Farklılıkları¹⁰

4.3 Adam Smith

Adam Smith 5 Haziran 1723 senesinde İskoçya’nın doğusunda Kirkaldy kasabasında dünyaya gelmiştir. Başarılı ve okumayı seven Smith hocalarının dikkatini çekmiş ve henüz 14 yaşındayken Glasgow Üniversitesine gönderilmiştir. Smith 1737 senesinde Glasgow Üniversite’sine başlamış ve 1740 senesine kadar öğrenim görmüştür. Hutcheson’dan da dersler almış ve hocasının etkisi onda derin anlamlar bırakmıştır. Fakat üniversitenin kredilerini tamamlamadan ayrılmış Oxford Üniversite’sine burslu olarak gitmiştir. Uzun süre burada kaldıktan sonra ülkesine dönmüş ve 1751 senesinde Glasgow Üniversitesi mantık profesörlüğüne atanmıştır. Daha sonra ahlâk felsefesi kürsüsü boşalınca orada devam etmiştir(Taşkın, 2007: 162-165).

¹⁰ Tablo yazar tarafından Başdemir (2005)’in “İskoç Aydınlanma Etiği: Hutcheson, Hume ve Smith” adlı makalesi ve Köktaş (2010) “İskoç Aydınlanması: Bir Sivil Toplum Perspektifi” Doktora Tezinden yararlanılarak oluşturulmuştur.

İskoç aydınlanmasının diğer önemli isimlerinden birisi olan, Adam Smith her ne kadar ekonomi-politiğin kurucusu olarak bilinse de aslında kendi ahlâk felsefesini de oluşturmuştur (Taşkın, 2007: 161; Cevizci, 2009: 370). Hume'dan etkilenmiş ve onun imgelem ve duygudaşlık anlayışını ele alıp, duygudaşlığı ise diğer insanların durumunu anlama yeteneği ile kişilerin ahlaki kimliğini oluşturduğunu ifade etmiştir. Adalet temelli haklar teorisi ve bu hakları koruyacak bir politik yönetim teorisi geliştirmiştir. Kişisel menfaatlerin ise insan doğasından gelen, ticaret toplumu ile şekillenen ve bireysel özgürlüklerle tamamlanan bir durum olduğunu ifade etmiştir. Smith düşünceleri ise Hume'un imgelem kavramını geliştirerek, insani olan dünyayı fiziksel ve ahlaki açıdan zihinsel güç vasıtasıyla açıklığa kavuşturmak olarak anlamlandırmıştır. Ona göre iki tür imgelemin olduğunu ve insanların varlıklarını kapsayan olaylar ve şeylerden ibaret olduğu söylenmektedir. İnsan varlığını tümüyle kapsayan zihinsel aktivitelerin ise amaçlarına ulaşmasıyla insanların tatmine ve hazza ulaştığını fakat amacına ulaşamadığında merak ve kaygı duygusu yaşadıklarını da belirtmiştir (Cevizci, 2009: 370-373). Son olarak Smith, Hume 'un sempati anlayışını kabullenerek ona 'tarafsız ve bilgili gözlemci'¹¹ sempatisi demiştir.

Smith'in ahlak anlayışını onun iktisadi bakış açısıyla ele aldığı 'Ulusların Zenginliği' adlı yapıtında şöyle vurgulanmaktadır. İnsanların zenginleşmesi ve bununla birlikte gelişen toplumda kendini kabul ettirme, itibar kazanma durumuyla beraber ahlaki bir boyutta taşımaktadır. Bu demek oluyor ki insanlar zenginleşen bireylere hem ekonomik hem de kişilik bakımından özenerek en iyi olma yolunda adımlar atmaktadır (Smith, 2004:360-361).

Sonuç

Aydınlanma düşüncesi ile insanlar artık aklın gücüne erişmiş ve hurafelerden kurtulmaya yönelmiştir. Bu perspektifte Aydınlanma düşüncesi İskoç ve Fransız Aydınlanması olarak iki önemli öğreti üzerinde şekillenmiştir. İlk olarak İskoç Aydınlanması, dönemin şartlarında bir kurtuluş yolu olarak bilim insanları tarafından filizlenmiş bir öğretilerdir. Özellikle Descartes ve Fransız Aydınlanması temelli aklı ön plana çıkaran geriye kalan din, gelenek, duygu ve düşünceleri yok sayan düşünceye bir tepki niteliğindedir. İskoçlar özellikle Protestan ahlâkın etkisi altında kalması Katolikliğin tutucu tavrına tepki göstermesi aydınlanma düşüncesinin sadece akıl merkezli olmadığını deneyimlerinde önemli olduğunu bize göstermektedir. Bir anlamda ikinci öğreti olan, Fransız Aydınlanmasının da tepkisini çeken Katolik öğretisi İskoçlarında temel uğraşlarından birisi olmuştur. Dönemin şartları göz önüne alındığında her konuda etkin olan kilise insanları dar kalıplara sığdırmış ve Luther'le başlayan bir öze dönüş ve dini kendi sınırlarında tutma anlayışı gelişmiştir. İskoç aydınların temel uğraşlarından biriside doğa durumu ve sözleşme teorileridir. Bu teorilere karşı geliştirdikleri merkeze insanı alan yeni düşünceleri onların ahlaki kimliğini şekillendirmiştir. Hutcheson'la başlayan bu süreç Hume ve Smith'in katkılarıyla zirve noktasına ulaşmıştır. Sonuç olarak elde ettiğimiz verilere göre; İskoç ahlâk felsefesi insanların birbirlerine olan güven duygusunu artırmada önemli bir referans olmuştur. Salt aklın tek başına doğruyu bulmada yeterli olmadığını akla ek olarak duygu ve düşüncelerinde önemli olduğunu anlamaktayız. Böylelikle temelde din ile gelişen bu düşünce aslında bizlere soyutluk ve somutluk arasındaki dengeyi nasıl kurmamız gerektiğini aktarmaktadır. Bu öğretiyi temel alan insanlar yardımseverlik, diğer insanları anlama duygusu gibi insanın özünde bulunan iyilikleri ortaya çıkarmalarında önemli bir esin kaynağı niteliğindedir.

¹¹ Tarafsız gözlemci teorisine, '2,2 Ahlâkı Anlamlandırma Görevi ve Tarafsız Gözlemci' bölümünde detaylı olarak değinilmiştir.

KAYNAKÇA

- AĞAOĞULLARI, M. A., AKAL, C. B., & KÖKER, L.** (1994). *Kral Devlet ya da Ölümlü Tanrı*. Ankara: İmge Kitabevi.
- BAŞDEMİR, H. Y.** (2005) İskoç Aydınlanma Etiği: Hutcheson, Hume Ve Smith, *Liberal Düşünce*, Sayı 37, Kış 2005, S. 27-44.
- BERİŞ, H. E.** (2016), Rönesans ve Reform, Hamit Emrah Beriş, Fatih Duman (Ed.) *Siyasal Düşünceler Tarihi* (273- 306). Ankara: Orion.
- CEVİZCİ, A.** (2009). *Felsefe tarihi* (Vol. 5). İstanbul: Say Yayınları.
- ÇİĞDEM, A.** (2001), Aydınlanma Düşüncesi, İstanbul: İletişim Yayınları.
- DİŞ, S. B.** (2017), Bentham ve Mill'in klasik faydacılığı bağlamında mutluluk problemi. "Temaşa" Felsefe Dergisi, 7, 80-100.
- DUMAN, F.** (2006). Akılcılık Bağlamında İki Aydınlanma Geleneği: Fransız Aydınlanması Versus İskoç Aydınlanması. *Ankara Üniversitesi Sbf*, 61(01), 117-151.
- DUMAN, F.** (2010), Edmund Burke'te Muhafazakârlığın Liberal Temelleri: Rasyonalizm, Sosyal Teori ve Siyaset. *Liberal Düşünce*, (58), 95-123.
- ERBAŞ, A.** (2002), Dinler tarihi araştırmaları III, Dinler Tarihi Derneği Yayınları/3, 197-245
- EWALD, O., & AYTAÇ, G.** (2010). *Fransız aydınlanma felsefesi*. Doğu Batı Yayınları.
- GÖÇMEN, D.** (2001-2006) Adam Smith'in "Tarafsız Gözlemci" Kavramı Ve Ruh-Beden Problemi, Doktora Çalışması, çev. Kenan Kalyon.
- GÜNÖR, R. B.** (2016), Bernard Mandeville'in Arıların Masalı Adlı Eseri Hakkında Bir İnceleme. *İdil Sanat Ve Dil*, 5(22), 521-536.
- HUME, D., BAYLAN, E., & DİNÇER, K.** (2009). *İnsanın doğası üzerine bir inceleme: deneysel akıl yürütme yöntemini moral konulara uygulamaya yönelik bir çalışma*. BilgeSu.
- KANT, I.** (2014). Yaşam Felsefesi-Bir Kant ve Felsefe Kuramı Klasığı, *E-Kitap Projesi*.
- KARAGÖZÖĞLU, H.** (2006), "Homo Homini Lupus": Thomas Hobbes' un Ahlâk Felsefesi Üzerine. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, (31), 215-242.
- KÖKTAŞ, M.** (2010). İskoç Aydınlanması: Bir Sivil Toplum Perspektifi. *Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- KÖKTAŞ, M.** (2016), Aydınlanma, Hamit Emrah Beriş, Fatih Duman (Ed.) *Siyasal Düşünceler Tarihi* (273- 306). Ankara: Orion.
- LOCKE, J.** İnsan Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme I.-II. Kitap. çev. Meral Delikara Topçu. Ankara: Öteki Yayınevi, 2000.
- OKUROĞLU, G. K., Bahçecik, N., & Alpar, Ş. E.** (2014), Felsefe ve hemşirelik etiği. *Kilikya Felsefe*, (1), 53-61.
- SMİTH, A.** (2004). Ulusların zenginliği (C. 1., 4. bs., Çev. A. Yunus ve M. Bakırcı). *İstanbul: Alan Yayıncılık*.
- SÖĞÜTLÜ, İ.** (2008), İki Farklı Epistemoloji İki Farklı Siyaset: Rasyonalist ve Ampirist Siyasetin Felsefi Temelleri. *Bilgi Sosyal Bilimler*, (2) , 27-51
- TAŞKIN, A.** (2007), İskoç Aydınlanması, İstanbul: Birey Yayınları, 1. Baskı
- TÜRKAN, M.** (2016), David Hume'da Doğal Hukuk ve Sözleşme Kuramının Eleştirisi. *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy*, 6(2).
- UZUN E.** (2004), Doğal Hukuk: Modern Gelenek. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi*, 6(2), 291-344.
- ZARİÇ, S.** (2017), Tarihsel Kökeninden Ülkelere Göre Türlerine Aydınlanma Felsefesi (Çağı) ve Türkiye Cumhuriyeti. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (28) , 33-54.
- WAARDENBURG, J.** (2007), TDV İslâm Ansiklopedisi. "Protestanlık." *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 34 (2007): 341-354
- Cevrimiçi Kaynak**
Türk Dünyası Kalkedon Presbiteryen Kilisesi Tarihçesi, (2020). Erişim tarihi 18.03.2020.<http://www.presbiteryen.org/>